

DOI 10.11603/m.2414-5998.2024.3.14962
 УДК 378.148:811.161.2'374: 811.161.2'276.6:61

І. І. Гаврищак

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0489-0966>

О. Я. Проців

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8774-9142>

*Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського
 Міністерства охорони здоров'я України*

СЛОВНИК БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

I. I. Havryshchak, O. Ya. Protsiv

Ivan Horbachevsky Ternopil National Medical University of the Ministry of Health of Ukraine

BILETSKY-NOSENKO DICTIONARY AS A SOURCE OF UKRAINIAN MEDICAL TERMINOLOGY

Анотація. Статтю присвячено лексикографічним студіям відомого українського письменника, перекладача, педагога і громадсько-культурного діяча I пол. XIX ст. П. Білецького-Носенка, які завершилися укладанням «Словника української мови». У центрі уваги дослідження – словник як лінгвістичний та історико-культурний феномен, історія створення, джерельна база та принципи укладання реєстру, його роль в історії розвитку української лексикології та лексикографії. Розглянуто можливість використання словникових матеріалів для вивчення національного терміноутворення як початкового етапу становлення вітчизняної медичної термінології, формування українського медичного термінологічного фонду.

Ключові слова: П. Білецький-Носенко; «Словник української мови»; українська медична термінологія; медичний термін.

Abstract. The article is devoted to lexicographic studios of the famous Ukrainian writer, translator, teacher and social-cultural figure of the first half of the nineteenth century, P. Biletsky-Nosenko, that ended with the creation of the “Dictionary of Ukrainian Language”. The focus of the study is the dictionary as a linguistic and historical-cultural phenomenon, the history of its creation, the source base and the principles of register, its role in the history of the development of Ukrainian lexicology and lexicography. The possibility of using dictionary materials for the study of the national terminology as the initial stage of domestic medical terminology and formation of the Ukrainian medical terminological fund is considered.

Key words: P. Biletsky-Nosenko; “Dictionary of the Ukrainian language”; Ukrainian medical terminology; medical term.

Вступ. Українська медична термінологія не лише чітко фіксує мовні явища чи процеси в межах національної лінгвістичної системи, але й віддзеркалює історико-культурні та соціально-політичні реалії епохи.

Оскільки, як зазначає Л. Симоненко, національна термінологія розвивалася нерівномірно – хвилеподібно, то «хвилеподібність» яскраво характеризує й українську медичну термінологію, де «кожен наступний період доповнював попередній, привносив щось нове в теоретичному і практичному плані» [7, с. 41]. Це хоч і ускладнює комплексне вивчення цього феномену, проте дає змогу простежити певні тенденції, виявити закономірності процесу, виділити окремі періоди/етапи. Пропонуючи іменувати перший період/етап «накопичувальним», Л. Симо-

ненко зазначає, що «це час фіксації спеціальних слів у грамотах, юридичних актах, монастирських книгах, лікарських порадинок, загальнономовних словниках тощо» [7, с. 42]. Він тривав до I пол. XIX ст. включно і хронологічно збігся із періодом становлення нової української мови та літератури, що також зумовило активізацію українських лексикографічних студій.

Саме тоді й сформувався особливий тип творчої особистості – словникаря-ентузіаста, поціновувача національної культури, а відтак – рідного слова, дилетантизм якого уповні компенсувався самовідданою працею і значними здобутками в цій царині. Успішність і результативність таких студій польський науковець Т. Піотровські пояснював тим, що «в праці лексикографа існують елементи, які не піддаються сциєнтистичному опису ..., а під-

© І. І. Гаврищак, О. Я. Проців

лягають інтуїції, мовному чуттю, переконанням, що впливають із досвіду» (пер. авт.) [10, с. 11]. Саме тому лексикографами упродовж XIX ст. були не фахові лінгвісти, а освічені любителі, оскільки «створення будь-якого словника – це велика і багатогранна теоретично-практична робота, що вимагає відомостей з різних галузей знань» [8, с. 37].

Українське словникарство I пол. XIX ст., представлене іменами І. Котляревського, О. Павловського, А. Метлинського, І. Войцеховича, П. Білецького-Носенка, має кількісні і якісні здобутки, що забезпечили можливість подальших теоретичних і практичних пошуків у цій галузі. Досліджуючи вказаний період, можна констатувати не лише збільшення лексичного реєстру словникових праць, але й відзначити суттєве розширення функціонального поля словникових студій: від вузько практичного спрямування (наприклад, пояснення слів, незрозумілих для читачів «Енеїди» І. Котляревського, які не володіли уповні українською мовою) до широкого осмислення української мови як самодостатньої лінгвістичної системи («Словник української мови» П. Білецького-Носенка).

З-поміж перелічених словник П. Білецького-Носенка виділяється багатством лексичного і граматичного матеріалу та рівнем його систематизації. Хоч, на жаль, він так і не був опублікований при житті автора, але навіть у рукописному варіанті (низці копій, які підготував М. Маркевич) уведений у науковий обіг стараннями науковців, що трудилися в галузі вітчизняного мовознавства.

Ретельно студював словник М. Максимович, який хоч і написав схвальну рецензію, проте висловив зауваження стосовно авторського правопису. П. Житецький, працюючи над монографією «Нарис звукової історії малоруського наріччя» (1876), зазначав, що підраховував «групи приголосних по рукописному словнику Білецького-Носенка, *найбільш повному* (виділення авт.) із усіх нам відомих малоруських словників» [3, с. 156]. Зберігалася одна із копій лексикографічної праці Білецького-Носенка й в архіві О. Бодяньського, який, ознайомившись із рукописом, навіть планував опублікувати його в одному із тодішніх періодичних видань. Відомий письменник і культуролог П. Куліш, як припускає В. Німчук, теж мав намір видати словник Білецького-Носенка чи, принаймні, використати зібрані матеріали при укладанні власного, оскільки в оригіналі рукопису збереглися редакторські виправлення й додатки (на початку літери А), зроблені його рукою» [5, с. 15].

Використовував рукописний словник Білецького-Носенка і Б. Грінченко, хоч не увів його в список опрацьованих джерел. Про це свідчить документ під назвою «Усякі нотатки» (відповідна сторінка озаглавлена «Короткий список переглянутих джерел»), виявлений М. Пилинським у рукописному фонді Державної публічної бібліотеки АН УРСР [6].

У XX ст. лексикографічним студіям П. Білецького-Носенка приділяли увагу Б. Бутник-Сіверський, П. Горецький, Б. Деркач, А. Москаленко, В. Німчук, В. Русанівський та інші.

Мета статті – проаналізувати реєстр словника П. Білецького-Носенка та визначити перспективи використання лексичного матеріалу під час вивчення специфіки становлення та розвитку національного медичного термінотворення в курсі «Основи української медичної термінології».

Теоретична частина. Павло Павлович Білецький-Носенко (1774–1856) – український поет і прозаїк, байкар і перекладач, педагог й етнограф, фольклорист і живописець, лексикограф і громадський діяч. На жаль, різновекторність зацікавлень, енциклопедична освіченість, чітка національна позиція не забезпечили йому достойного місця в історії вітчизняної культури та належного поцінування літературно-художніх і наукових здобутків. Це уповні стосується його лексикографічних студій, що започатковані низкою перекладів творів зарубіжних авторів, експериментами в жанрі історичного роману, оригінальними поетичними пробами, етнографічними пошуками і завершилися створенням «Словника української мови» – своєї рідної «лебединої пісні» П. Білецького-Носенка.

Роботу над першим варіантом словника Білецький-Носенко розпочав приблизно на початку 30-х рр. XIX ст. і трудився старанно упродовж семи років. Із листування автора (1842–1843) з професором Харківського університету А. Метлинським, поетом, етнографом, фольклористом, довідуємося про подальшу долю рукопису.

Так, у листопаді 1842 р. Білецький-Носенко писав: «Якось при вашому Університеті високоповажними професорами засноване було Товариство Наук, до якого я мав честь належать... Я надіслав одного разу туди (об'ємний in 4-to) рукопис о малоросійську [українську] мову додаванням доволі докладного словника; його не надрукували і, як належало б за статутом, не повернули...» (пер. авт.) [5, с. 9]. Оскільки, як припускав В. Німчук, перший варіант словника був укладений за відомими

авторові зразками попередників (І. Котляревського, О. Павловського та ін.), то не варто дивуватися філософському ставленню Білецького-Носенка до невтішних результатів багаторічної праці: «Ну то й що ж, виявляється, немає злого, щоб на добре не вийшло; над першим словником я трудився більше семи років, але він усе-таки не задовільняв мене» (пер. авт.) [5, с. 9]. Здобутий особистий досвід у цій царині та зібрані матеріали забезпечили значну економію часу при написанні другого варіанта словника. Білецький-Носенко зазначав: «Над укладанням другого я працював лише п'ять <років>, і він вийшов повнішим і кращим; зараз я уклав 20 тисяч не лише слів, але й пояснювальних до них статей» (пер. авт.) [5, с. 9]. А в листі до А. Метлинського (листопад 1842 р.) Білецький-Носенко писав, перед тим делікатно відмовившись від запропонованого йому співавторства, що «до цього часу зібрано понад 20 тисяч статей; залишається упорядкувати й переписати начисто» [5, с. 10].

На упорядкування та підготовку остаточного варіанта словника П. Білецький-Носенко витратив менше року (варто зазначити, що паралельно з цим завершив і граматику української мови). Наприкінці 1843 р. чи на поч. 1844 р. він надіслав обидві праці міністру освіти Уварову та звернувся із проханням до президента Академії наук, маючи надію видати їх коштом Демидівської премії. Уваров передав рукописи в II відділ Академії наук для вивчення й рецензування. Спеціалістів, які б володіли українською мовою, там не було, тому словник та граматику передали в Київ – у канцелярію попечителя учбової округи з рекомендацією вирішення питання рецензування матеріалів [1, с. 10; 4, с. 40].

М. Максимович був чи не єдиним, хто погодився попрацювати з матеріалами. Він же підготував і відгук, сконцентрувавши увагу, правда, на словнику. Науковець загалом схвально оцінив праці Білецького-Носенка («вони мають безперечні переваги й заслуговують на видання, особливо Словник...» (пер. авт.) [5, с. 10]), проте висловив низку зауважень і пропозицій: зокрема, вважав доцільним «виключити» назви «югозападный», «украинский», «украино-малоросійський» – як «зайві синоніми»; радив використати інший варіант правопису, щоб наблизити його до загальноросійського; не включати у працю «преведомленіє» (короткий екскурс історії української мови) тощо [5, с. 10–12].

Білецький-Носенко, погоджуючись у певних моментах із рецензентом, залишився твердим і непохитним у принципово важливих аспектах: «...Вель-

мишановний видавець «Малоросійських пісень» ... винайшов власний правопис, для зближення малоросійського та загальноросійського, ґрунтуючись на церковнослов'янському; ... він прагнув чіткішим і зрозумілішим для великоросіян, а я не турбувався про те, чи зможуть зрозуміти малороса ті, хто не знають його мови, й тому взяв правопис живої малоруської вимови жителів Полтавської губернії...» (пер. авт.) [5, с. 12–13].

Восени 1845 р. рукописи словника і граматики повернули авторові без додаткових пояснень, а питання стосовно їх можливої публікації більше не обговорювалося. На думку сина письменника Петра Білецького-Носенка, це було спричинено незгодою автора з пропозиціями та зауваженнями М. Максимовича. А можливо, справжні причини варто шукати в політичній площині. Кількісне порівняння реєстру словника Білецького-Носенка (понад 20 тис. слів) з аналогічними офіційними виданнями «Словарь Академии Российской» (1789–1794 рр. – трохи більше 43 тис. слів; видання 1806–1822 рр. – понад 50 тис.) [2, с. 57] могло породити небажані/неблагонадійні висновки/думки у значної частини зросійщеної української еліти, розбудженої «Кобзарем» Т. Шевченка (1840).

Упродовж трьох наступних років автор продовжував удосконалювати словник: опрацьовував нові джерела, карткував слова, доповнював реєстр статей. У 1848 р. Білецький-Носенко звернувся до відомого історика й свого колишнього учня М. Маркевича з проханням заопікуватися своїми працями. Згодом, втративши надію побачити їх опублікованими, зазначив пророчо, що «його твори, на котрі він витратив стільки неймовірної праці і часу, послужать на загальну користь, хоч би це трапилось у ХХ столітті» (пер. авт.) [5, с. 15].

«Словник української мови» П. Білецького-Носенка є першою українською науковою лексикографічною працею, що має не лише історико-культурну, але й практичну значимість, оскільки вона уповні відповідає канонам жанру.

Так, відомий польський науковець М. Банько, аналізуючи специфіку лексикографічної справи, виділяє кілька основоположних для цієї галузі аспектів, що, на його думку, є «найважливішими елементами праці словникаря» (пер. авт.) [10, с. 12]. Передусім, наголошує він, лексикограф має потурбуватися про джерела. «Невеликий словник можна написати на основі більшого, як його скорочений варіант, але великий або новий має опиратися на серйозну матеріальну базу». Згідно з М. Баньком,

існують три джерела інформації, які використовує лексикограф: по-перше, словники, написані його попередниками; по-друге, джерельні тексти за-документовують використання слів (наприклад, художня література, преса); по-третє, його власні знання, мовна компетенція, інтуїція, доповнена лектурою фахових праць, думками рецензентів і консультантів тощо [10, с. 13].

Аналізуючи джерельну базу словника, П. Білецький-Носенко виділив такі основні групи документів, які він використовував при укладанні реєстру: 1) «звичайна мова мешканців, їх думи, пісні, а особливо М. Максимовича (1827 року), вертепні вистави, народні казки («Казки наські» О. Бодяньського), прислів'я, приказки і повір'я»; 2) «Енеїда» І. Котляревського і його п'єси, трагедія І. Галки (М. Костомарова) «Сава Чалий», твори Г. Квітки-Основ'яненка та Є. Гребінки («особливо його неповторні байки»); «Кобзар» Т. Шевченка; байки та балада «Пан Твардовський» П. Гулака-Артемівського; «і всі твори любих малоросів, надруковані до цього часу і рукописи...»; 3) універсали українських гетьманів, декрети, патенти на чини, адміністративні, дипломатичні та юридичні акти; 4) «старовинні хронографи, літописи, рукописні «Статути Литовські», магдебурзьке право»; 5) старовинні требники, надруковані в Києві в XVII ст., Євангеліє Петра Могили – «цей велетенський фоліант, написаний уніатською мовою, тобто сумішшю малоросійської з білоруською і частково з польською. На такому наріччі написано безліч богословських книг, надрукованих у Львові, Острозі та інших містах»; 6) «Біблія на старовинній, чисто польській мові, яка написана єзуїтом Яковом Вуйком і надрукована в Кракові у 1599 році, в котрій є безліч малоруських слів, які вживаються і тепер простолюдом» [5, с. 19].

Визначаючи словник як диференційований, П. Білецький-Носенко зазначав, що він не вносив у реєстр тих слів, які «належать без усіляких відмінностей мові великоруській і малоросійській, а лише ті, які зовсім відмінні чи відрізняються вимовою і, відповідно, написанням» [5, с. 18]. Лексичний матеріал, який використав автор, базувався «на говірках Полтавщини, де він жив, які є типовими південно-східними говірками» [5, с. 19].

Таким чином, у словник увійшли зразки основного лексичного фонду української мови I пол. XIX ст., які відображали словесне розмаїття як просторіччя, так і літературної мови, що знаходилася в процесі формування.

Це дає змогу виділити такі тематичні групи лексем, які згодом стануть джерелом власне українських медичних термінів, наприклад:

а) назви на позначення частин тіла людини, органів: *брух, брухо* – живіт (с. 62), *вздуховина* – підребер'я (с. 75), *воко* [1, с. 83], *в'язи* – шия [1, с. 90], *горло* – глотка, шия [1, с. 104], *гомілка* [1, с. 102], *жижка* – задня сторона коліна (с. 130), *пучка* – палець [1, с. 307], *плоть* – тіло [1, с. 284], *рамо* – плече [1, с. 309];

б) назви хвороб і хворобливого стану людини: *гостець* – ломота, подагра [1, с. 105], *бешиха* – рожа [1, с. 54], *божовільє* – божевілля [1, с. 58], *болячка* – фурункул [1, с. 59], *віспа* [1, с. 70], *жаба* – запалення глотки [1, с. 135], *жовтачка, жовтяниця* [1, с. 139–140], *короста* [1, с. 193], *недуга* – хвороба [1, с. 241], *нужа/воші* – вошивість [1, с. 248], *повітр'є/повітріє* – епідемія [1, с. 286], *пранці*, французька хвороба – венеричні захворювання [1, с. 207], *прохватуха* – понос [1, с. 304], *різачка* – пронос [1, с. 312];

в) лексеми на позначення симптомів та діагностики: *взрок* – зір [1, с. 75], *вид* – обличчя [1, с. 76], *волос* – пухлина з панарицієм на руці чи нозі [1, с. 84], *вращаньє* – блювання [1, с. 86], *дриганьє* – судоми [1, с. 123], *завада* – нудота [1, с. 142], *коржавий* – стосовно сухої потрісканої шкіри [1, с. 192], *коростявий* – уражений коростою [1, с. 193], *нездольность* – слабкість, хворобливий стан [1, с. 242], *нориця* – свищ [1, с. 247], *норичоватий* – свищуватий, вкритий ранами [1, с. 247], *паморок/памороки* – знепритомнення в результаті травми голови [1, с. 270], *перелоги* – корчі [1, с. 277], *пузо* – великий живіт [1, с. 306], *пухир* [1, с. 306].

Широко представлена в словнику ботанічна лексика. Здебільшого – це назви рослин, які використовувалися в народній медицині: *аер/аір* [1, с. 43], *василька, -и* – волошки [1, с. 69], *болиголов* [1, с. 59], *бугун/багульник* [1, с. 63], *деревій* [1, с. 114], *дурман* [1, с. 126], *заяча кривця/звіробій* [1, с. 149], *материнка* [1, с. 221], *конвалій/конвалія* [1, с. 190], *лопух* [1, с. 212], *оман/дивосил* [1, с. 261], *оробина/горобина* [1, с. 265], *паслін* [1, с. 273], *підбіл/мати-й-мачуха* [1, с. 278].

Висновки та перспективи подальших досліджень. У 1966 р. Інститут ім. О. О. Потебні АН УРСР видав за редакцією В. Німчука «Словник української мови» П. Білецького-Носенка у серії «Пам'ятки української мови» «як важливе джерело для вивчення лексичного складу, фразеології, звукової системи та граматичної будови україн-

ської літературної і живої мови першої половини XIX століття» [5, с. 17]. Як лінгвальний та лексикографічний феномен словник має не лише істо-

ричне, але й практичне значення, зокрема для вивчення питання становлення і розвитку української медичної термінології.

Список літератури

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко ; підгот. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1966. – 422 с.
2. Горещький П. Й. Історія української лексикографії / П. Й. Горещький. – К. : В-во АН УРСР, 1963. – 244 с.
3. Житецький П. Очерк звукової історії малоруського нареччя / П. Житецький. – К., 1876. – 376 с.
4. Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії / А. А. Москаленко. – К. : Радянська школа, 1961. – 162 с.
5. Німчук В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка / В. Німчук // Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 5–37.
6. Пилинський М. М. З історії розвитку української

лексикографії (Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка) / М. М. Пилинський // Дослідження з мовознавства / відповід. ред. Ф. Т. Жилко. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – С. 3–30.

7. Симоненко Л. Термінологічні студії в Україні / Л. Симоненко // Opera Slavica. – 2011. – Т. 21, № 2. – С. 41–49.
8. Симоненко Л. Термін як предмет лексикографії / Л. Симоненко // Мовознавство. – 2017. – № 1. – С. 35–48.
9. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.) / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1970. – 448 с.
10. Bańko M. Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa. Studia o słowniku jednojęzycznym / M. Bańko. – Warszawa : Wydział Polonistyki UW, 2001. – 336 s.

References

1. Biletskyi-Nosenko, P.P. (1966). *Slovnnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
2. Horetskyi, P.Y. (1963). *Istoriia ukrainskoi leksykohrafii [History of Ukrainian lexicography]*. Kyiv: V-vo AN URSSR [in Ukrainian].
3. Zhiteckij, P. (1876). *Ocherk zvukovoj istorii malorusskogo narechija [An essay on the sound history of the Little Russian dialect]*. Kiev [in Russian].
4. Moskalenko, A.A. (1961). *Narys istorii ukrainskoi leksykohrafii [Essay on the history of Ukrainian lexicography]*. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
5. Nimchuk, V. (1966). *Pershyi velykyi slovnnyk ukrainskoi movy Pavla Biletskoho-Nosenka [The first large dictionary of the Ukrainian language by Pavlo Biletskyi-Nosenko]*. P.P. Biletskyi-Nosenko (Ed.). *Slovnnyk ukrainskoi movy – Dictionary of the Ukrainian language*. (pp. 5–37). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

6. Pylinskyi, M.M. (1962). *Z istorii rozvytku ukrainskoi leksykohrafii [From the history of the development of Ukrainian lexicography]*. F.T. Zhylko (Ed.). *Doslidzhennia z movoznavstva – Studies in Linguistics*. (pp. 3–30). Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk URSSR [in Ukrainian].
7. Symonenko, L. (2011). *Terminolohichni studii v Ukraini [Terminology studies in Ukraine]*. *Opera Slavica*, 21(2), 41-49 [in Ukrainian].
8. Symonenko, L. (2017). *Termin iak predmet leksykohrafii [The term as a subject of lexicography]*. *Movoznavstvo – Linguistics*, 1, 35-48 [in Ukrainian].
9. Chaplenko, V. (1970). *Istoriia novoi ukrainskoi literaturnoi movy (XVII st. – 1933 r.) [History of the new Ukrainian literary language]*. New York [in Ukrainian].
10. Bańko, M. (2001). *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa. Studia o słowniku jednojęzycznym [On the Border of Lexicography and Linguistics. Studies on the Monolingual Dictionary]*. Warszawa: Wydział Polonistyki UW.

Отримано 09.09.2024.
Рекомендовано 16.09.2024.

Електронна адреса для листування: havruchukii@tdmu.edu.ua